

نسخه‌ای خطی از کتاب «تقویم» برگ ناشناخته‌ای از تاریخ نقشه‌نگاری اسلامی

احمد خامه‌یار^۱

مقدمه

در چند دهه اخیر، میراث کهن اسلامی بیش از پیش مورد توجه پژوهشگران و مؤسسات پژوهشی قرار گرفته است و هر روز چاپ و نشر آثار جدیدی در این حوزه را - اعم از تصحیح متون و یا فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی - شاهد هستیم، اما هنوز در لابه‌لای کتابخانه‌ها و گنجینه‌های حاوی این میراث گرانقدر، متون و نسخه‌هایی وجود دارد که تا پیش از این، کمتر مورد اهتمام پژوهشگران قرار گرفته یا اینکه ناشناخته باقی مانده است. به عنوان مثال، در حوزه دانش جغرافیا و نقشه‌نگاری اسلامی، می‌توان به کتاب *غرائب الفنون و ملاح العیون* از مؤلفی ناشناخته اشاره کرد که در حدود یک دهه گذشته، توسط کتابخانه بادلیان دانشگاه آکسفورد به مبلغ بسیار هنگفتی خریداری شد.^۲

در دانشگاه پنسیلوانیا نیز نسخه‌ای خطی به زبان فارسی به شماره LJS 434 وجود دارد که با عنوان «تقویم» معرفی شده است. صفحات آغاز و انجام این نسخه ناقص و مؤلف آن نیز ناشناخته است. بخش

۱. کارشناس ارشد مطالعات اسلامی.

۲. درباره این کتاب، بنگرید: الغنیم، عبدالله یوسف، *المخطوطات الجغرافية العربية فی مکتبته البودلیان* - جامعه اوکسفورد، الکویت، مرکز اوکسفورد للدراسات الاسلامیة، چاپ ۱، ۲۰۰۶، ص ۳۴۷-۳۴۹؛ و نیز: صفت‌گل، منصور، «خریدی شگفت‌انگیز از نسخه خطی منحصر به فرد غرائب الفنون و ملاح العیون»، *نامه بهارستان*، سال ۲، شماره ۲ (پیاپی ۶)، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، ص ۵۰۳-۵۰۵.

موجود آن تنها هفت برگ دارد که شامل جداول اختیارات و برخی اشکال جغرافیایی و نجومی است.^۱ صفحه نخست آن، حاوی نیمه‌ای از یک نقشه جغرافیایی اسلامی از زمین است که متأسفانه نیمه دیگر آن، به علت قرار داشتن در بخش غیر موجود نقشه، از بین رفته است.

در ستون سمت چپ نقشه، متن مختصری درج شده که حاوی توضیحاتی درباره نقشه است، اما آغاز آن افتادگی دارد. در پایان این متن، عبارت «کتب العبد الفقیر الی ...^۲ ابو اسحق بن محمد العوفی» به چشم می‌خورد. در برگ «۷ پ» (آخرین صفحه از بخش موجود نسخه) نیز تاریخ شب جمعه ۲۷ شوال ۹۱۲ هـ. ق، به عنوان نقطه اعتدال ربیعی و موافق با ۸۷۹ یزدگردی و اول فروردین ۴۲۸ ملکشاهی، قابل رؤیت است.

در ادامه این نوشتار، ضمن توصیف مفاهیم جغرافیایی نقشه، متن ستون کنار نقشه نیز بازخوانی و فهرست عناوین و مطالب کتاب ذکر شده است. شاید که پژوهشگران و صاحب‌نظران حوزه میراث اسلامی - به ویژه فهرست‌نگاران نسخه‌های خطی - نامی از مؤلف یا نشانی از نسخه کامل این کتاب و در نتیجه نقشه کاملی از آن را بیابند. در اینجا لازم می‌بینم که از راهنمایی‌های آقای دکتر امیر هوشنگ انوری، قدردانی و سپاسگزاری نمایم.

فهرست موضوعات نسخه

فهرست عناوین جدول‌ها و اشکال کتاب بر اساس شماره صفحه آن، به شرح زیر است:

۱. اقالیم سبعة و شهرها و دریاها و آنچه در وی است (برگ «۱ ر»).
۲. جدول الاختیارات علی ایام الفرس (برگ «۱ پ»).
۳. باقی جدول الاختیارات علی ایام الفرس (برگ «۲ ر»).
۴. جدول باز نمودن احوال اقالیم سبعة و کیفیت آن (برگ «۲ پ»).
۵. جدول صورت کعبه و جهت قبله از هر طرفی (برگ «۳ ر»).
۶. جدول اختیارات منازل قمر و صورت آن (برگ «۳ پ»).
۷. باقی جدول اختیارات منازل قمر و صورت آن (برگ «۴ ر»).
۸. جدول دلایل قوس و قزح بر مسیر قمر در بروج (برگ «۴ پ»).
۹. جدول غروب قمر در هر شبی در نصف اول از ماه و طلوع آن در نصف ...^۳ (برگ «۵ ر»).
۱۰. جدول اختیارات اتصالات قمر با کواکب سته (برگ «۵ پ»).
۱۱. باقی اختیارات اتصالات قمر با کواکب سته (برگ «۶ ر»).

۱. تصاویر آنلاین این نسخه در سایت کتابخانه دانشگاه پنسیلوانیا به آدرس زیر قابل دسترس است:

<http://hdl.library.upenn.edu/1017/d/medren/4828727>

۲. افتادگی دارد.

۳. افتادگی دارد.

۱۲. جدول اختیارات کارها بحسب بودن در بروج (برگ «۶ پ»).
۱۳. باقی جدول اختیارات حاجتها بحسب بودن ماه در بروج (برگ «۷ ر»).
۱۴. جدول صورت زایچه طالع‌بینی (برگ «۷ پ»).

متن صفحه آغاز نسخه

متن ستون سمت چپ نقشه زمین در صفحه آغاز نسخه، به شرح زیر بازخوانی شده است:^۱

«۶۶۸ و این نهایت معموره است بدان سبب که ... این عمارت دیگر نیست به سبب استیلاء حرارت و کمی آب. و از خط استوا تا اقلیم اول چندین (؟) ۷۲۲^۲ میل است، و عرض اقلیم اول که (بزرگ) ترین اقلیم است، چهار هزار و سیصد و نه میل است، و عرض اقلیم دوم سیصد و نود و شش میل است، و عرض اقلیم سیم سیصد و نود و چهار، و عرض اقلیم چهارم سیصد و دو، و عرض اقلیم پنجم دویست و بیست و پنج (و عرض؟) اقلیم ششم دویست و دوازده، و عرض اقلیم هفتم که کوچک‌ترین اقلیم است صد و هشتاد و چهار میل است. و از اقلیم سابع (تا) نهایت عمارت شمالی نود و یک میل است که ماورای این عمارت، عمارتی دیگر نیست به سبب استیلاء برودت و سردی. و از ابتدا (ی) عمارت مشرق تا نهایت عمارت مغرب هزار و دویست میل است، هر میلی ثلث فرسنگی باشد.

چون این امیال را بر سه قسمت کنند، قسم عدد فراسخ بیرون آید. و آنچه ممکن بود از شهرها و دریا(ها) و آب‌های روان و بادهای مفید و مضر و صورت اقلیم سبعة و جزایرات و نمودار خط استوا و بریه محترقه و قبة الارض و بلاد یا جوج و (مأجوج) و جهت خاکی و جهت ظلمات چندانکه در خور و لایق این تقویم بود و امکان می‌گنجد در دایره ثبت کرده شد. و نمودار شکل دنیا برین منوال است اگرچه کوچک است، لیکن تا مبدئ (؟) را مفهوم شود و ... دایره دیگر بعد این دایره ثبت کرده شده است. وضع اقلیم (و) عرض و طول آن و عدد شهرها و کوه‌ها و رودها معلوم باشد و (در) آن دایره دیگر ثبت کرده شد از برای دانستن قبله و متوجه ... هر رکنی، اقلیم سبعة و کیفیت آن را اعلام گردانیدم تا مستفید ... گیرد و خواننده و نویسنده را دعای خیر کند و صاحب این ... و این تقویم را نام بر روی روزگار بماند. کتب العبد الضعیف الی ... ابو اسحق بن محمد العوفی غفر الله لذنوبی و للمؤمنین و للمؤمنات و ...»

توصیف نقشه و مفاهیم جغرافیایی آن

این نقشه از نظر شکل ظاهری، به سبک نقشه‌های مکتب هفت اقلیم در نقشه‌نگاری اسلامی است که در آن، ربع مسکون دایره زمین، به هفت اقلیم تقسیم شده است. بخش موجود نقشه، شامل نیمه شرقی

۱. حاشیه متن افتادگی دارد که جای کلمات ناواضح با سه نقطه مشخص شده است. بعضی از این افتادگی‌ها که با توجه به سیاق جملات و عبارات حدس زده شد، داخل پرانتز آورده شده است.

۲. ارقام ۶۶۸ و ۷۲۲ به شنگرف کتابت شده است و شاید از افزوده‌های کاتب نسخه باشد (؟).

ربع مسکون زمین و بخشی از نیم‌کره جنوبی زمین است. در بالای خط استوا - که شامل بخشی از نیم‌کره جنوبی زمین است - بحر ظلمات و ارض محترقه (منطبق بر صحرای بزرگ آفریقا) و جزایری همچون جزیره «واق واق» (در شرق آسیا) ترسیم شده است. در پایین خط استوا (نیمه شرقی ربع مسکون) نیز، اقلیم سبعة و قطب شمال ترسیم شده است.

در شرقی‌ترین نقطه اقلیم اول، سرزمین ماچین و در غرب آن چند جزیره و سپس سرزمین هند به صورت شبه جزیره‌ای کوچک، و در غرب آن جزیره سراندیب (سری لانکای امروزی) قرار دارد. در اقلیم دوم، سرزمین سیستان در سمت راست نقشه و سرزمین دیگری (که نام آن واضح نبود) در سمت چپ ملاحظه می‌شود. در اقلیم سوم، بخارا و سمرقند، پیشاور (?)، قندهار و [بلاد] افغان و در اقلیم چهارم، مناطق کشمیر، بدخشان، خراسان، بلخ، الموت، قزوین و سرزمین عراق به چشم می‌خورد. در اقلیم پنجم نام جیحون و بلخ به خط قرمز کتابت شده است. در اقلیم ششم تنها دریای قلمز و در اقلیم هفتم و مابعد آن، سرزمین‌های روس و بلغار مشخص شده است. در شرقی‌ترین نقطه اقلیم سوم تا هفتم نیز، سرزمین یاجوج و ماجوج قرار دارد که با سد اسکندر از سایر سرزمین‌ها جدا شده است.

در این نقشه چند نکته جالب و قابل توجه وجود دارد که آن را از بیشتر نقشه‌های اسلامی شناخته شده متمایز می‌کند. از جمله آنکه سد اسکندر، به شکل خط قرمز رنگی که در چند اقلیم امتداد یافته، ترسیم شده است. نکته قابل توجه دیگر در این نقشه، وجود چند رود بزرگ است که با یکدیگر تقاطع دارد و سرزمین‌های محدوده خراسان و آسیای میانه را به صورت جزایری از هم جدا کرده است. یکی از این رودها، جیحون معرفی شده است. درباره خط استوا نیز این توضیح آمده است که «خط استوا مدار حمل و میزانتست. روز و شب یکسان این خط باشد.» همچنین در وسط دایره زمین، دریایی ترسیم شده است که از بالای خط استوا تا اقلیم سوم امتداد دارد و در میان آن، سه جزیره بزرگ وجود دارد. اما به علت وقوع بخشی از این دریا و جزایر آن در نیمه گم‌شده نقشه، نام آنها کاملاً واضح نیست و نمی‌توان در این باره اظهار نظر قطعی نمود.^۱ با توجه به نیمه موجود نقشه، به نظر می‌رسد که در میان نقشه‌های معروف و شناخته شده از جغرافی‌دانان مشهور مسلمانان، نظیر آن وجود نداشته باشد و از این رو لازم است آن را برگ ناشناخته‌ای در تاریخ نقشه‌نگاری اسلامی به شمار آورد. نتیجه‌گیری دقیق‌تر در این زمینه، منوط به یافتن نیمه گم‌شده این نقشه است. امید است با یافتن نسخه‌های کامل‌تر یا به دست آمدن آگاهی‌های بیشتری از این کتاب، استادان و متخصصان حوزه جغرافیای اسلامی بتوانند پژوهش و بررسی دقیق‌تری از این نقشه جغرافیایی به عمل آورند و بدین ترتیب، حلقه گم‌شده‌ای از تاریخ نقشه‌نگاری اسلامی پیدا شود.

۱. این دریا با توجه به شکل ظاهری آن، می‌تواند بحر روم (= دریای مدیترانه) یا بحر فارس (= خلیج فارس و دریای عمان) باشد.

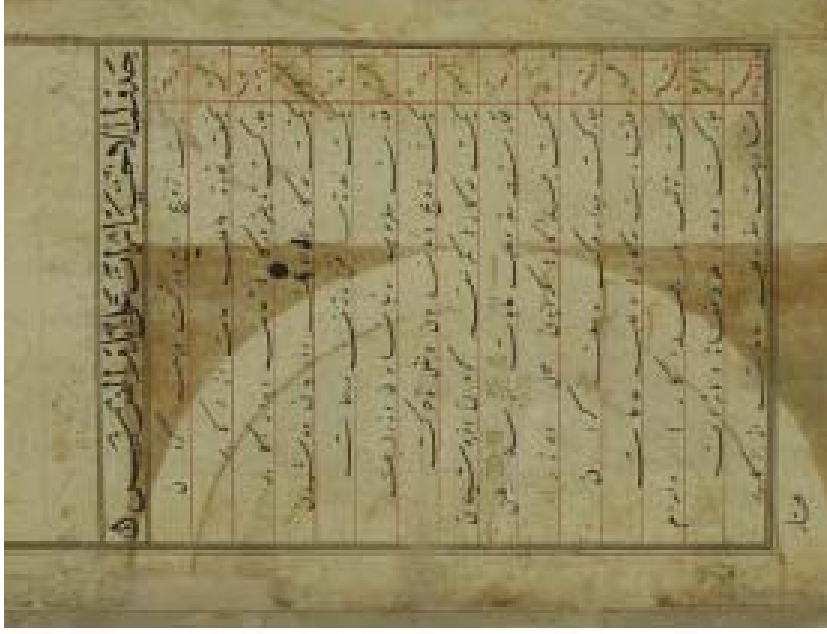

پیام بهارستان / س. ۴، ش. ۱۶ / تابستان ۱۳۹۱

تصویر صفحه نخست

تصویر صفحه پایانی

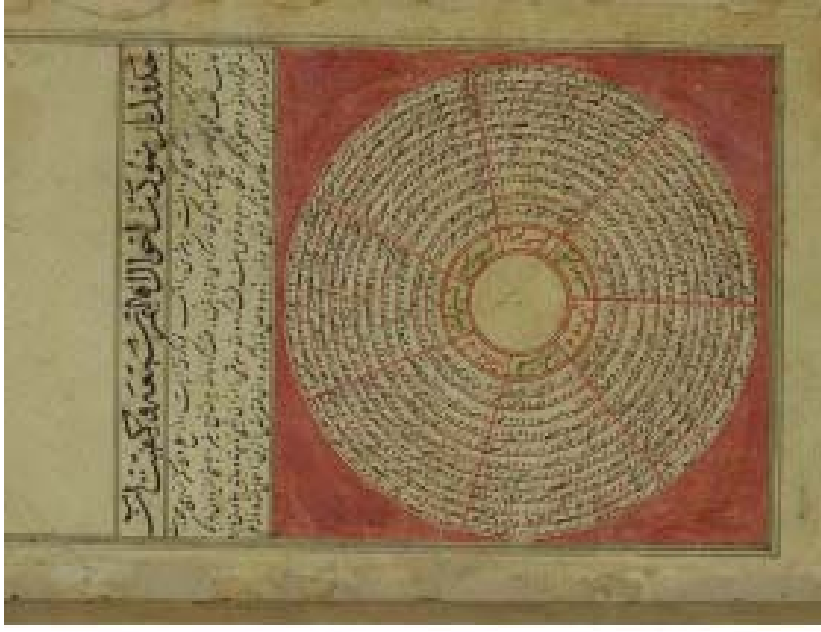

برگ «۱ پ»

برگ «۲ پ»

پیام بهارستان / ۲۵، س ۴، ش ۱۶ / تابستان ۱۳۹۱

برگ «۲۲ پ»

برگ «۲۲ ر»

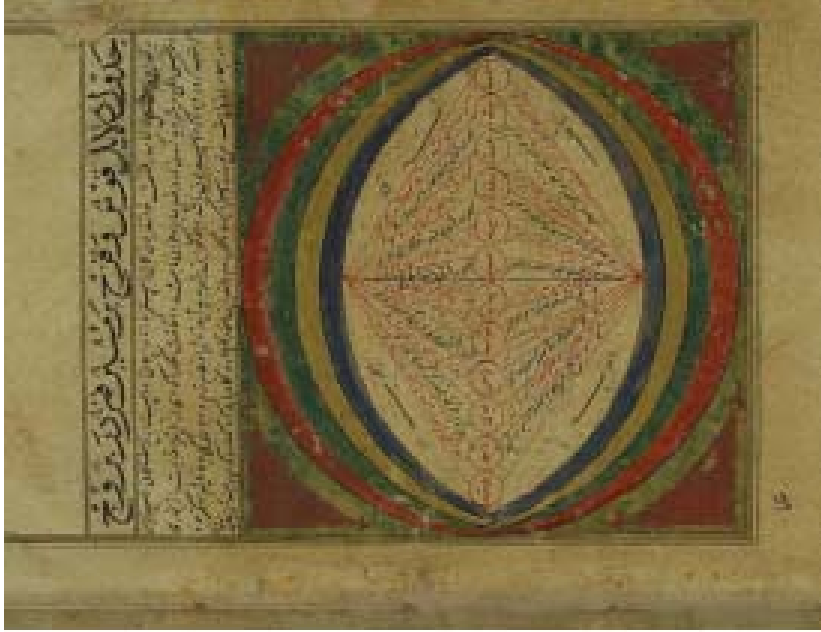

برگ (۳ پ)

برگ (۴ ر)

برگ «۴پ»

برگ «۵ر»

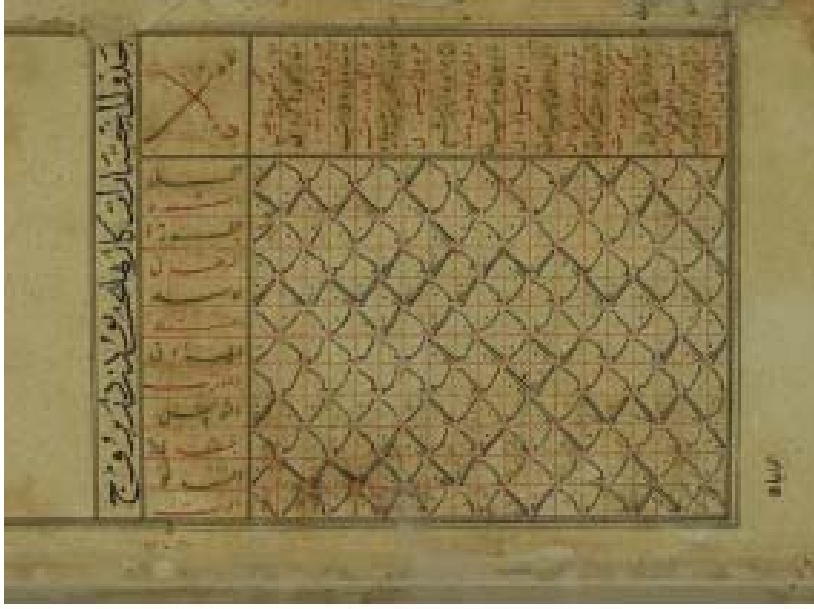

برگ «۵۵پ»

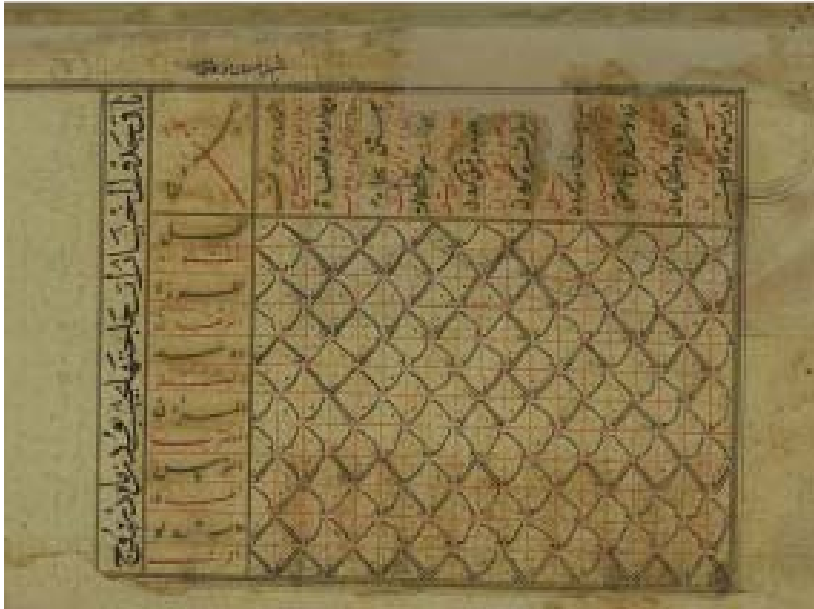

برگ «۶ر»

پیام بهارستان / ۲۵، س ۴، ش ۱۶ / تابستان ۱۳۹۱

برگ «۶۶پ»

برگ «۶۷ر»